

ANDERS BURMAN

Rydberg, Almqvist och frågan om det moderna Föredrag i Viktor Rydberg-sällskapet den 15 december 2001

Hur det kan komma sig att Viktor Rydberg numera inte sällan framställs som en mer eller mindre stendöd författare medan hans äldre kollega Carl Jonas Love Almqvist gång efter annan sägs vara "Sveriges modernaste diktare", trots att det uppenbarligen finns mycket som förenar dem och att Rydberg med goda skäl kan betraktas som Almqvists viktigaste efterföljare både i egenskap av skönlitterär författare och som politisk och religiös tänkare? Denna fråga, som utgör själva utgångspunkten i det här föredraget, kan naturligtvis inte besvaras på något enkelt sätt, men den är ändå värd att reflektera över. Frågeställningen kräver att vissa jämförelser görs mellan de båda författarna och att någonting sägs om deras respektive receptionshistoria, men innan jag går in på detta skulle jag vilja uppehålla mig något kort vid 1840-talets Almqvist, den radikale författaren, journalisten och samhällsreformatorn som den unge Rydberg tog vissa bestämda intryck av.

Att Rydberg påverkades av Almqvist kan knappast sägas vara något uppseendeväckande eller kontroversiellt påståen-de. Förhållandet uppmärksammades redan av Örjan Lindberger i hans magistrala avhandling från 1938, *Prometeustanken hos Viktor Rydberg*, och relationen mellan de båda författarna har även berörts av forskare som Viktor Svanberg, Axel Forsström och Torsten Hegerfors. Det är inte osannolikt att de också personligen träffade varandra. Sin första skolning som dagstidningsjournalist fick Rydberg i hemstadens *Jönköpings-bladet*. Det var en liberal tidning som under Johan Sandvalls redaktionella ledning drogs med i den allmänna radikaliseringsvågen kring 1848, den franska februarirevolutionens år.

Almqvist, som hade börjat medarbeta i *Aftonbladet* och andra tidningar 1839 – samma år som han gav ut *Det går an* –, knöts till den småländska tidningen hösten 1844. Ett av skälen till att han började skriva i *Jönköpingsbladet* är att han där kunde få ett större svängrum än vad han hade i *Aftonbladet*. Lars Johan Hierta, *Aftonbladets* redaktör, motsatte sig att i tidningen trycka sådant som han själv inte stod för, i vart fall om det alltför mycket bröt mot hans egen linje, och Almqvist hyste onekligen vissa sociala och politiska åsikter som Hierta inte delade. Något förenklat kan man säga att Almqvist vid den här tiden, det vill säga vid mitten av 1840-talet, hade en radikalliberal politisk åskådning och att han åren kring 1848 också tog starka intryck av tidens socialistiska rörelser, under det att Hiertas liberalism var mer moderat och ekonomiskt inriktad. Almqvist var betydligt mer visionär, spekulativ och provokativ än den försiktigare affärsmannen Hierta. *Jönköpingsbladet* kom därför att fungera som ett forum där Almqvist kunde ventilera sina mest radikala åsikter. I knappt fem år skrev han där om olika aktuella politiska frågor, som skandinavismen, representationsfrågan och februarirevolutionen.

Vid olika tillfällen besökte Almqvist också tidningsredaktionen i Jönköping, och det är vid ett sådant tillfälle som han och Rydberg mycket väl kan tänkas ha träffat varandra. Almqvist var vid den här tiden i femtiofemårsåldern medan Rydberg ännu inte hade fyllt tjugo. Men med tanke på att Rydberg 1848 publicerade sin första roman – *Vampyren* – som följetong i *Jönköpingsbladet* torde Almqvist inte ha varit ointresserad av vem den unge författaren var, i synnerhet inte eftersom denne periodvis bodde hemma hos Sandvall.

Vid slutet av 1848 flyttade Sandvall emellertid till Göteborg för att bli redaktör på *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, och strax därefter slutade även Almqvist medarbeta i *Jönköpingsbladet*. Mycket tyder på att Sandvall lyckades locka över honom till Handelstidningen och att han sedan skrev där sporadiskt vid sidan av sina regelbundna skrivelser i *Aftonbladet*.

(Örjan Lindberger har attribuerat ett halvdussin artiklar i Handelstidningen till Almquist.) Samarbetet mellan Sandvall och Almquist skulle dock snart få ett oväntat slut. Våren 1851 uppdagades vissa ekonomiska oegentligheter som Sandvall tidigare hade gjort sig skyldig till, varför han såg sig tvingad att fly till Amerika. Och bara någon månad senare följde Almquist i hans spår. I juni 1851 inträffade den så kallade katastrofen, då Almquist flydde ur landet efter att ha blivit anklagad för reversförfalskning och giftmordsförsök på en ryttmästare Johan Jakob von Schewen, som han stod i ekonomisk skuld till. Han kom sedan att leva i USA till 1865 då han som en gammal, bruten man återvände till Europa, bara för att dö i Bremen året därefter, utan att ha fått återse sitt hemland.

Redan före "katastrofen" betraktades Almquist som en obekvämlig person och en i högsta grad kontroversiell författare. Han hade många kritiker och fiender, som säkert uppfattade hans påstådda brottslighet och flykten till Amerika som en bekräftelse på vad de länge ansett: att han i grund och botten var en förkastlig människa som pläderade för omoral och osedlighet och som i sin sammanblandning av dikt och verklighet inte värjde sig för att begå de mest avskyvärda handlingar. Det är fortfarande oklart huruvida Almquist verkligen försökte mörda von Scheven eller inte, även om det mesta tyder på att han faktiskt gjorde det. Däremot är det uppenbart fel att anklaga honom för att vara en förespråkare av osedligt beteende. Tvärtom vände han sig med moraliskt patos mot allt som han ansåg vara osedligt i samhället. Med sina många skrifter och hundratals tidningsartiklar strävade han efter att förbättra sederna, inte att förkasta dem. Men det var alltså inte så han uppfattades i samtiden, i synnerhet inte under och efter sommaren 1851, då vissa tidningar och tidskrifter förde en veritabel kampanj mot honom (liksom mot Hierta).

Efter landsflykten dröjde det emellertid inte länge förrän Almquist i det närmaste glömdes bort, vilket inte hindrar att han även fortsättningsvis var *persona non grata* i Sverige. Inte

heller lästes hans skrifter särskilt mycket vid den här tiden, och han är också i stort sett osynliggjord i tidens litteraturhistoriska framställningar. Så fortfor det på det stora hela att vara ända till sista decenniet av 1800-talet, då den nationalromantiska nittiotalsgenerationen återupptäckte Almqvist. En särskilt betydelsefull insats gjorde Ellen Key, som 1894 höll sitt berömda föredrag om Almqvist – Sveriges modernaste diktare.

Det skulle dock dröja till 1920-talet innan den moderna Almqvistforskningen kom igång på allvar, manifesterad i flera viktiga studier och en utgåva av författarens Samlade skrifter. Denna kom visserligen aldrig att slutföras men gjorde ändå hans verk tillgängligt på ett helt annat sätt än vad det hade varit tidigare. Kort sagt kan man säga att det var vid den här tiden, på 1920- och 30-talen, som Almqvist etablerades eller om man så vill kanoniserades som en av de intressantaste – och även en av de mest lästa – svenska författarna före Strindberg.

Sedan 1920-talet har det funnits en livaktig forskning om Almqvist, vilken i regel resulterat i åtminstone ett par tre vetenskapliga studier varje decennium. I dag är det ett tiotal forskare som huvudsakligen sysslar med hans författarskap samtidigt som man håller på att ge ut en ny edition av hans Samlade Verk, vilken beräknas komma att omfatta drygt femtio volymer. Almqvist är helt enkelt en författare, journalist och samhällstänkare som tycks vara lika aktuell nu som någonsin förr.

Rydbergs receptions historia utgör en skärande kontrast till Almqvists. Rydberg var en högt skattad författare redan under sin livstid, i synnerhet mot slutet av sitt liv. Den allmänna uppskattningen av hans författarskap och vetenskapliga gärning tog sig bland annat uttryck i att han 1877 valdes in i Svenska Akademien och 1884 erbjöds och tackade ja till en professur i kulturhistoria vid Stockholms högskola, som han senare bytte ut mot en lärostol i konsternas teori och historia.

Vid sin död 1895 framstod han som en av århundradets mest betydelsefulla svenska författare och kulturpersonligheter. Åren närmast efter Rydbergs bortgång gav vännen Karl Warburg ut en storsäljande utgåva av hans skrifter som han år 1900 följde upp med en levnadsteckning över författaren. Under 1900-talets första decennier publicerades sedan en lång rad böcker om Rydbergs liv och verk. Hans uppburna ställning visas också av ett sådant förhållande att han var den i särklass mest populära författaren vid studentskrivningarna 1908 då studenterna ställdes inför frågan "Vilken av våra vittra författare tilltalar dig mest?". Av de som valde att besvara frågan höll femtiofyra på Rydberg medan Gunnar Wennerberg, *Gluntarnes* författare, var näst populärast med fjorton anhängare; av Almqvist tilltalades däremot inte en enda.

Ett slags kulmen på det stora Rydbergintresset nåddes 1928, vid hundraårsjubileet av hans födelse. Då hyllades han unisont i mängder av tal och artiklar. Det var inte bara studenter, akademiker och välutbildade borgare som läste honom, utan han var också en författare för vanliga arbetare. I själva verket lyftes han fram som en av arbetarrörelsens stora föregångare. Berömt är den socialdemokratiska finansministern Ernst Wig-forss uttalande: "Har det någonsin i mina ådror flutit några droppar av det blod man kallar revolutionärt, har jag ärvt dem från Viktor Rydberg, inte från Karl Marx."

Intresset för Rydberg var fortsatt stort under 1930-, 40- och 50-talen, och ännu 1962 kunde Olof Lagercrantz hävda att Rydberg med sitt allvar, djup och "lågande hat" var en författare av minst samma dignitet som Strindberg. Men vid den tiden hade Rydberg av allt att döma redan börjat förlora i popularitet, och det är en tendens som sedan dess bara tilltagit. Hans skrifter har under de senaste decennierna haft svårt att finna nya läsare. Såvitt jag förstår har dagens unga generationer inget förhållande alls till Rydberg, möjligen med undantag för "Tomten" och i bästa fall också *Singoalla*, och att det vid

våra universitet i dag (med några få undantag) inte bedrivs någon forskning om Rydberg är lika symptomatiskt som sorgligt. Mot den bakgrunden är det inte heller förvånande att hundraårsminnet av hans död på det stora hela gick obemärkt förbi. En av de få som ändå uppmärksammade jubileet 1995 var litteraturvetaren Gunnar D. Hansson som i *Göteborgs-posten* skrev en artikel med den talande rubriken "Hur död är Viktor Rydberg?".

Här kommer vi alltså tillbaka till ursprungsfrågan. Hur har det kunnat bli så här? Varför framstår Almqvist som en så mycket mera intressant författare än Rydberg? Vad har Almqvist som inte Rydberg har, som gör att han fortfarande utan ironi kan kallas Sveriges modernaste diktare?

Givetvis finns det likheter lika väl som skillnader mellan Almqvist och Rydberg. Vad gäller likheterna kan man inte låta bli att först och främst slå av den enorma bredden hos dem båda. De använde sig av en rad skönlitterära genrer samtidigt som de var produktiva journalister och icke oävna vetenskapsmän. Rörande Almqvists mångsidighet finns ett belysande citat av Oscar-Patrick Sturzen-Becker från mitten av 1840-talet: "Han är den brokigaste af alla svenska författare och tillika den produktivaste. Han har skrivit lyrik, epik, dramatik, romaner en hel legio, - de flesta sammanfattade under ett gemensamt namn af 'Törnrosens Bok,' - religiösa afhandlingar, filosofiska utkast, politiska tidningsartiklar, historiska arbeten, till och med nationalekonomiska uppsatser, en massa kritiker, diverse folkskrifter, och himlen vete hvad allt!" Rydbergs bredd är inte mindre imponerande. Som idéhistorikern Rolf Lindborg påpekat i sin lilla fina bok om Rydbergs Kantat är han den lärdaste och mest mångkunniga författaren i den svenska litteraturhistorien, med ett kompetensområde som omfattar såväl teoretisk mekanik och darwinism som fornnordisk mytologi, antik nyplatonism och samtida tysk filosofi.

Delvis på grund av denna mångsidighet är både Almqvist och Rydberg i någon mening representativa för den tid i vilken de var verksamma. Man kan säga att deras verk är prismatiska, att de pekar ut åt en mängd olika håll och kastar ljus över en rad företeelser i deras samtid. Just därför lämpar de sig utmärkt för idéhistoriska studier. Genom deras författarskap kan man fånga viktiga aspekter av det annars så svårbegripliga 1800-talet.

Sven-Eric Liedman gav för ett tiotal år sedan ut boken *Att förändra världen - men med måtta*, med underrubriken "Det svenska 1800-talet speglat i C A Agardhs och C J Boströms liv och verk". En sådan studie skulle man med fördel också kunna skriva om Almqvist och Rydberg. Den skulle givetvis spegla och synliggöra delvis andra sidor av 1800-talet, bland annat eftersom både Almqvist och Rydberg i stora delar av sina liv stod utanför den akademiska värld i vilken filosofen Boström och biologen Agardh huvudsakligen var verksamma.

Något mer grundläggande som förenar Almqvist och Rydberg (liksom för övrigt Boström och Agardh) är deras idealistiska världsuppfattning. De var övertygade om att det finns en annan och högre värld än den vi lever i här och nu. Denna religiösa eller andliga övertygelse genomsyrar hela deras förställningsvärld och tar sig bland annat uttryck i en framträdande försynstanke. De trodde att det trots allt finns en mening med allt som sker, att skapelsen har ett bestämt *telos*, även om Rydberg emellanåt tvivlade och menade att vi inte kan veta vilket målet är. Som han uttrycker det i inledningsorden till "Kantaten": "Ur nattomhöljda tider / emot ett mål, fördoldt för dig, / o mänsklighet, du skrider / i sekler fram din ökenstig!" De båda författarna förstod med andra ord historien som en stor berättelse, som ett meningsfullt teleologiskt utvecklingsförlopp där det förgångna kan hjälpa oss att förstå vår samtid och i viss mån också ge vägledning i hur vi bör handla i dag för att få en bättre värld i morgon.

Värt att notera är också att deras gudstro gick emot den samtida ortodoxa kyrkoläran. Båda var företrädare för det som kallats den religiösa liberalismen. De ansåg att allt i kyrkans lära som inte har något direkt stöd i Bibeln borde rensas bort samtidigt som de hade en hög uppfattning av den urkristna församlingen och en stark tilltro till det de kallade "Guds röst i själen". Vidare ledde deras religiösa övertygelse till politiska ställningstaganden. Så till skillnad från många andra liberaler och radikaler under 1800-talet exkluderade de inte religiositeten i sitt samhällstänkande, utan gudstron var tvärtom deras självklara utgångspunkt också i politiska frågor. Denna rörelse från den religiösa till den politiska sfären kan illustreras med följande passus från en av Almqvists artiklar i *Jönköpingsbladet*:

När Christus om Sabbathen säger, att denna är till för Menniskornas skull, men icke människorna för sabbathens, så är det klart, att man måste finna detta utsträckligt till hela gudstjensten och religionen; då det följaktligen blir: "att religionen är till för människornas skull, men icke människorna för religionens;" och, då nu detta är en sanning, så måste i de sociala frågorna, hwilka omöjligen kunna wara högre och förnämare än religionens, det med lika stort skäl heta: "*att samhället är till för människornas skull, men icke människorna för samhällets*" – och se der hela revolutionens grundtanke!

Till det idealistiska hos de båda författarna hör också att de trodde på det rätta, det goda och det sköna, som de i sina skrifter ofta kontrasterade mot dess motsatser. Häri ligger en annan likhet mellan Almqvist och Rydberg, nämligen deras tendens att tänka i binära motsatspar, att strukturera ett material med hjälp av olika latent eller manifesterade begreppspar. Hos Almqvist är det fråga om motsatspar som essentialism och formalism, poesi i sak till åtskillnad ifrån poesi i blott ord. Rydberg arbetar på ett liknande sätt med motsatspar som

humanitet versus dogmatism, kristendom versus hedendom och västlig-hellenistisk civilisation versus orientalisk despotism. De båda sistnämnda begreppsparen, som ju spelar en framträdande roll i *Den siste atenaren*, återfinns för övrigt även hos Almqvist.

Dualismen hör samman med det framträdande dialektiska inslaget hos författarna. Men dialektiken går samtidigt utöver motsatsparen i det att dessa upphävs i något tredje. Det bör också framhållas att det bipolära tänkandet inte hindrar att ett flertal självständiga röster ofta får komma till tals i deras texter, röster som motsäger varandra, bryts mot varandra. Hos Almqvist återfinns denna polyfoni i Jaktslottsfiktionen, som bildar ramverket till de många berättelserna i Törnrosens bok, men också på en mängd andra sätt leker han med olika berättare och texttyper, spelar ut dem mot varandra. Hos Rydberg, å andra sidan, är det framför allt i de stora idédikterna som polyfonin tar sig uttryck, allra tydligast i "Den nya Grottesången".

Här berörs en viktig skillnad mellan Almqvist och Rydberg. Den pessimistiskt moraliska indignation mot industrialismens avarter som präglar "Den nya Grottesången" finns det inte någon riktig motsvarighet till hos Almqvist. Han kunde visserligen ge uttryck för känslan att "allting är en trasa" och beklaga sig över det olyckliga tillstånd i vilket många människor tvingas framleva sina liv, som när han i en tidningsartikel skriven under en Londonresa 1841 frågar: "Hvarföre skall själslig och kroppslig nöd vara? Det förekommer oss som vore den onödigt." Men hos honom finns ändå en fast tro på att allting verkligen kommer att ordna sig till slut. Hos Rydberg är tvivlet och dissonanserna mycket tydligare, framför allt i den senare produktionen. Hans upplevelse av splittring var betydligt mer framträdande än Almqvists. Denna upplevelse av osäkerhet och att någonting värdefullt har gått förlorat kan sägas vara en typisk modern erfarenhet. Och i viss utsträckning kan Rydbergs disso-

nanta ambivalens säkert förklaras med att moderniteten och allt som den förknippas med – som industrialiseringen, urbaniseringen, sekulariseringen och det allmänna förflyktigandet av allt som är fast och beständigt – var mycket mera påtagligt i hans tid än Almqvists. Att Rydbergs optimism inte var obetingad, att hans framstegstro inte var lika självklar som Almqvists, ligger alltså i linje med denna starkare medvetenhet om modernitetens mörka baksidor. Det var en smärtsam medvetenhet som därtill fördjupades av studier av filosofiska pessimister som Arthur Schopenhauer och Edvard von Hartmann liksom av den i tiden väldigt omdiskuterade naturvetenskapliga hypotesen om en förestående värmedöd.

Detta visar på en annan skillnad mellan de båda författarna, nämligen att Rydberg är betydligt mera intressant än Almqvist ur ett snävare vetenskapshistoriskt och filosofiskt perspektiv. Rydbergs insatser inom dessa områden vore helt klart värd en egen större undersökning. Han följde med i flera naturvetenskapliga discipliners utveckling, och det är betecknande att han var en av de första svenskarna som uppmärksammade och delvis också accepterade Darwins selektions-teori. Att han också hade en imponerande filosofisk utblick framkommer inte minst av de filosofiska föreläsningsserier som han höll i Göteborg under senare delen av 1870-talet.

Vad som inte är utan intresse när man skall söka förstå Rydbergs filosofiska tänkande liksom hans föreställningsvärld i stort, och som även skiljer honom från Almqvist, är att han var eller rättare sagt blev nyhumanist och nyklassicist. Han hade en stor kunskap om den grekiska och romerska antiken och menade att vi i dag har mycket att lära av dessa högtstående kulturer, i såväl sedligt, religiöst som estetiskt och intellektuellt avseende. Inom det pedagogiska och skolpolitiska fältet kom han mot slutet av sitt liv också att försvara det nyhumanistiska, klassiskt orienterade bildningsidealet.

Det är likaså i ljuset av denna nyhumanism och nyklassicism som man kan förstå en text som "Den hvita rasens fram-

tid", en av Rydbergs mer pessimistiska texter där han ställer den degenererade europeiska civilisationen mot den moraliskt högststående kinesiska. Att han är kritisk mot det framväxande urbana industrisamhället och idealiserar det agrara, enkla kinesiska levnadssättet, hindrar inte att "Den hvita rasens framtid" – liksom vissa andra Rydbergstexter – har tydliga rasistiska undertoner. Detta är inte någonting som man skall söka sopa under mattan, utan tvärtom framstår det som en intressant uppgift att undersöka på vilka sätt författarens ställningstaganden i denna fråga förhåller sig till hans tänkande i övrigt. Dessutom blir det här återigen tydligt hur väl han låter använda sig för att spegla betydelsefulla skeenden och angelägna frågor under senare delen av 1800-talet.

På Almqvists tid, under seklets första hälft, såg rasismen annorlunda ut, någonting som redan visar sig av det faktum att hans världsbild till skillnad från Rydbergs inte är biologiserad. Mellan dem finns så att säga Darwin och darwinismen. Även Almqvist kunde förvisso hysa tidstypiska uppfattningar om till exempel olika folkslags karaktärer, men han ger ändå inte intryck av att vara lika präglad av sin tid som Rydberg. I vart fall finns det åtskilliga drag i hans tänkande som så att säga pekar framåt i tiden, inte minst hans engagemang för kvinnans sociala och politiska emancipation. I populära framställningar av hans liv och verk brukar det heta att han var "före sin tid". Det är ett högst diskutabelt uttryck men det visar ändå att han uppfattas som just modern på ett sätt som Rydberg faktiskt inte gör. Som Örjan Lindberger lakoniskt konstaterar i slutorden till sin Rydbergstudie: "Tiden gick honom förbi."

Någonting annat som knappast talar till Rydbergs fördel i detta sammanhang är den omständlighet som karakteriserar praktiskt taget hela hans produktion. Som en aspekt av detta kan man se det tunga, svärgenomträngliga språket. Hos Almqvist finns det en fräschör och spänst som Rydberg aldrig når

upp till, inte ens i *Singoalla*. Almqvist är kvick och (förhållandevis) lättläst, Rydberg långsam och svårtillgänglig.

Därtill är Almqvist mycket bättre på att väcka läsarens nyfikenhet än Rydberg. På ett mycket medvetet sätt sökte han göra läsaren till en medskapare, och över huvud taget ville han roa sina läsare. Inte för intet har man inom forskningen talat om Almqvists nöjesfilosofi. Rydberg, däremot, läser man knappast (längre) för det rena nöjets skull.

Om det är modernt att vara lättillgänglig så framstår alltså Almqvist som betydligt mer modern än Rydberg. Mot detta kan man å andra sidan invända att det finns många andra författare och tänkare som är svårtillgängliga men likväl uppfattas som moderna. Ett näraliggande exempel är Erik Gustaf Geijer, vars popularitet haft ett ordentligt uppsving de senaste åren, då Anders Ehnmark och andra lyft fram honom som en modern samhällstänkare. Hur som helst räcker inte graden av tillgänglighet som svar på utgångsfrågan, om varför Almqvist ter sig som så mycket mera modern än Rydberg.

Därför undrar jag om det inte delvis har att göra med vad man skulle kunna kalla marknadsföringen av de båda författarna. Det är någonting som under varje förhållande skiljer dem åt på ett klart negativt sätt för Rydberg. Att Almqvist framstår som så intressant i dag beror bland annat på hans journalistik och politiska tänkande, och detta är någonting som har återupptäckts under de senaste decennierna, från 1970-talet och framåt. För Rydbergs del återstår denna återupptäckt i stor utsträckning att göra. Över huvud taget finns det åtskilliga sidor i hans författarskap som ännu inte är tillräckligt kända och utforskade, trots de viktiga insatser som ändå har gjorts av bland andra Hans Granlid och Rolf Lindborg. Det skulle behövas mer forskning i deras efterföljd och jag tror också att det finns ett behov av en starkare lansering av hans texter, på bokmarknaden men också i skolan så att ungdomen får möjlighet att komma i kontakt med en annan Rydberg än enbart den intellektuella relik från 1800-talet som

skrev "Tomten". Trots det läsmotstånd som hans texter onekligen har, är jag nämligen övertygad om att Rydberg har någon sorts aktualitet också för oss i dag. Man kan inte komma ifrån att han är en av våra stora klassiker, i betydelsen författare som skapat verk av bestående värde.